

RECENZJE I OMÓWIENIA

Dyplomatyka staropolska, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, ss. 559, il.

Książka jest zbiorem studiów naukowych, powstałym w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pt. *Nauki pomocnicze historii*, realizowanego pod kierunkiem prof. Henryka Wiznera w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w latach 2007-2010, podsumowującym osiągnięcia badań szczegółowych i postępy wiedzy w zakresie jednej z nauk pomocniczych historii, jaką jest dyplomatyka. Najważniejszą cechą tej publikacji jest odejście od tradycyjnego ograniczenia zainteresowania nauki o dokumencie wyłącznie do średniowiecza (por. prace: Stanisława Kętrzyńskiego, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, 1934, Karola Maleczyńskiego, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, 1951, i monografię zbiorową pt. *Dyplomatyka wieków średnich*, 1971, napisaną przez Maleczyńskiego, Marię Bielińską i Antoniego Gąsiorowskiego).

Decyzja o poszerzeniu horyzontu chronologicznego pracy aż po koniec XVIII w. wynika ze specyfiki naszego kręgu geograficznego, w którym źródła pisane pojawiły się i upowszechniły dość późno, i pozwala na przedstawienie nie tylko dokumentów średniowiecznych, ale także ksiąg sądowych i urzędowych, które stały się dominującym gatunkiem dokumentacji w kancelariach późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Autorzy publikacji postulują jednocześnie, aby księgi te stały się przedmiotem zainteresowań dyplomatyki i aby poddać je badaniom według metod podobnych do tych, jakie dyplomatyka wypracowała dla właściwych dokumentów.

Skonstruowana zgodnie z tym założeniem publikacja składa się ze wstępu i siedemnastu rozdziałów, w których ich autorzy starali się zawrzeć: charakterystykę instytucji wytwarzających poszczególne kategorie dokumentacji, opis funkcjonowania ich kancelarii, omówienie rangi prawnej dokumentacji, omówienie form dokumentacji wraz z opisem jej cech zewnętrznych i wewnętrznych, a także opis funkcjonowania tejże dokumentacji w społeczeństwie. Rozdział pierwszy, napisany przez Tomasza Jurka (Instytut Historii PAN, Poznań) i Krzysztofa Skupińskiego (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin), ma charakter teoretyczny i wprowadzający, przedstawia dyplomatykę, jej powstanie, rozwój i nurty badawcze od średniowiecza do XIX w. jako „złotego wieku” dyplomatyki, a także nowe trendy tych badań

w XX i XXI w., prezentuje również dorobek badań dyplomatycznych w Polsce, a na koniec podstawowe pojęcia dyplomatyki, czyli terminologię, jaką dyplomatyka się posługuje. Rozdział drugi, napisany przez Tomasza Jurka, przedstawia zarys dziejów i stan obecny edytorstwa dokumentów w Polsce, poczynając od Jana Długosza w XV w. a kończąc na współczesnych edycjach akt miejskich, które ukazały się w 2011 i 2012 r. Poprzez swój bibliograficzny charakter rozdział ten informuje każdego badacza, jakim źródłowym materiałem publikowanym może dysponować. Trzeci rozdział, także autorstwa Tomasza Jurka, przedstawia stan dyskusji naukowej na temat początków dokumentu w Polsce, rozważa kwestię istnienia dokumentu w Polsce X-XI w., podkreślając dominującą rolę zeznania świadków oraz zorganizowany system pamięci prawnej i publiczne ogłaszanie treści ważnych postanowień, w tym także zmian własnościowych jako zjawiska typowego dla społeczeństw obywatelskich się bez pisma. Poza tym ukazuje Kościół jako wspólnotę ludzi piśmiennych, która pierwsza zaczęła sporządzać i gromadzić zapiski majątkowe. Autor omawia również recepcję dokumentu pieczętnego w Polsce XII w. i rolę pieczęci jako należytego uwierzytelnienia dokumentu, a także formę i znaczenie pierwszych dokumentów polskich, ze słynną fundacją Zbilutową z 1153 r. na czele. Ten sam autor w następnym rozdziale przedstawia: tło historyczne rozwoju dokumentu polskiego w XIII w., wzrost liczby dokumentów i pojawienie się dokumentów dla odbiorców świeckich oraz związany z tym wzrosty rangi prawnej i mocy dowodowej dokumentu w sądach, omawia proces kształtowania się kancelarii i metod ich pracy, kolejne zmiany zewnętrznych i wewnętrznych form dokumentów oraz sposób funkcjonowania dokumentu kościelnego, książęcego i prywatnego. Cezurę końcową tego rozdziału stanowi czas zjednoczenia państwa z rozbitcia dzielnicowego, który jednocześnie otwiera kolejną część, poświęconą prezentacji poszczególnych kategorii dokumentacji od początku XIV w. aż po upadek państwa polskiego w końcu XVIII w. W pierwszym rozdziale tej części pracy Waldemar Chorażyczewski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń) przedstawił stan badań nad kancelariami centralnymi państwa, głównie kancelarią królewską (koronną), a następnie obraz przemian urzędów kancelaryjnych, tj. kanclerza i podkanclerzego, pisarzy dworu i pisarzy królewskich, sekretarzy królewskich, sekretarzy wielkich, pisarzy kancelarii królewskiej, regentów, metrykantów, pisarzy dekretowych, sekretarzy pieczęci, omawia proces wyodrębnienia kancelarii z dworu królewskiego oraz przemiany kancelarii królewskiej w kancelarię koronną, czyli państwową od XVI w., przedstawia genezę kancelarii ruskiej, kancelarii pokojowej (gabinetowej), związanej z osobą króla, litewską kancelarię wielkksiążęcą, kancelarię podskarbiego wielkiego koronnego, oraz liczne kancelarie obsługujące centralne urzędy państwowe w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także tryb pracy kancelaryjnej oraz dokumentację wytwarzaną przez kancelarie centralne.

Obraz funkcjonowania organów centralnych państwa uzupełnia kolejny rozdział, pióra Wojciecha Krawczuka (Uniwersytet Jagielloński, Kraków), przedstawiający Metrykę Koronną i Metrykę Litewską, czyli księgi wpisu, w których przez kilkaset lat (od połowy XV do końca XVIII w.) w kancelarii królewskiej (koronnej) i wielkoksiążęcej (Wielkiego Księstwa Litewskiego) rejestrowano dokumenty ekspediowane i przyjmowane, zarówno o wadze państwowej, jak i potwierdzające drobne nadania i pokwitowania. Następne studium, pióra Janusza Grabowskiego (Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa), poświęcone jest dziejom kancelarii książęcych na Mazowszu (1248-1526), ich personelowi, wystawianym przez nie dokumentom oraz księgom wpisu, nazwanym Metryką Mazowiecką. Przedstawia też tryb i porządek prac prowadzonych w kancelarii książęcej oraz personel kancelaryjny. Kolejny rozdział, autorstwa Janusza Łosowskiego (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin), przedstawia kancelarie i akta sądów oraz urzędów szlacheckich z XIV-XVIII w. jako terenowych organów władzy i sądownictwa państwowego. W rozdziale tym omówiono genezę, kompetencje i tryb działania: sądów ziemskich, sądów i urzędów grodzkich, Trybunału Koronnego, sądów podkomorskich, kapturowych, wojewodzińskich, komisarskich, konfederackich, sądów i komisji skarbowych, komisji *boni ordinis*, komisji porządkowych cywilno-wojskowych oraz sądów ziemiańskich i wojskowych, a także organizację ich kancelarii i wytwarzane przez nie dokumenty i księgi, serie ksiąg i akt, rodzaje wpisów do ksiąg (sądowe, majątkowo-finansowe, odnoszące się do spraw politycznych, podatkowych i wojskowych, wpisy nieurzędowe, adnotacje). Następny rozdział, napisany przez Marię Koczerską (Uniwersytet Warszawski) przy udziale Tomasza Jurka, został poświęcony kancelariom i dokumentacji kościelnej. Na tle sytuacji Kościoła w późnośredniowiecznej Polsce autorka omawia organizację kancelarii biskupich oraz dokumenty wystawiane przez biskupów w XIV-XV w. zaznaczając, że już od końca XV w. większą rolę w tych kancelariach zaczęły odgrywać księgi wpisu, korespondencja, protokoły wizytacyjne. Przedstawia również genezę i rozwój notariatu publicznego w Polsce średniowiecznej oraz charakteryzuje dokumenty wystawiane przez notariuszy publicznych, pracujących głównie w kancelariach kościelnych, biskupich i konsystorskich, a także w kapitułach katedralnych. W dalszej części tego rozdziału przedstawiono dzieje sądownictwa kościelnego, zwłaszcza sądów konsystorskich, tj. sądów oficjała i wikariusza generalnego w jednej osobie, a także dokumenty, księgi i akta tych instytucji. Przedstawiona została poza tym charakterystyka kapituł katedralnych i kolegiackich oraz tworzona przez nie dokumentacja, tj. dokumenty, księgi czynności zawierające protokoły posiedzeń kapituł, teksty statutów i innych ważnych aktów prawnych. Osobno omówiono statuty synodów prowincjonalnych i diecezjalnych, zawierające normy powszechnego prawa kościelnego, a także dokumenty, księgi i archiwa klasztorne, a na koniec doku-

mentację uniwersytecką, na którą składają się dyplomy (promocje) oraz zaświadczenia i świadectwa uniwersyteckie, księgi uniwersyteckie, a wśród nich: metryka, do której wpisywano imiona osób wstępujących na uniwersytet, księgi sesji egzaminacyjnych i promocji, statutów wydziałowych czy rachunków oraz akta różnych kolegiów uniwersyteckich i burs. Uzupełnieniem tej części pracy jest rozdział napisany przez Macieja Ptaszyńskiego (Uniwersytet Warszawski), a poświęcony kancelariom i dokumentacji kościołów protestanckich, tj. ewangelicko-augsburskiego (luterańskiego), czesko-braterskiego, ewangelicko-reformowanego (nieprecyzyjnie zwanego kalwińskim) i antytrynitarского (zwanego braćmi polskimi lub arianami). Z kolei Janusz Tandecki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń) omówił ustrój i organizację władz miejskich oraz dzieje i funkcjonowanie kancelarii sądów i urzędów miejskich, tj.: wójta dziedzicznego, rady i ławy sądowej oraz miejskich korporacji zawodowych i religijnych (cechów, bractw, fundacji religijnych), a poza tym ich dokumentację pisaną (dokumenty, listy, księgi sądowe i administracyjne, luźne akta) oraz mieszczańską dokumentację prywatną, głównie księgowość kupiecką, prywatne listy i dokumenty, testamenty. Zarówno genezę i zadania gromady wiejskiej, funkcjonującej pod władzą pana gruntowego, jak i rodzaje, organizację i zadania sądów wiejskich (patrymonialnych, gromadzkich, wójtowskich, rugowych, dworskich czy dworsko-chłopskich) oraz wytwory kancelarii sądowych wiejskich (księgi sądowe, dokumenty i akta luźne), sporządzane przez pisarzy wiejskich, scharakteryzował Janusz Łosowski. Dalej Krzysztof Syta (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń) wraz z Tomaszem Jurkiem przedstawili późnośredniowieczne dokumenty prywatne, tj. rycerskie, magnackie, a także specyfikę kancelarii prywatnych, związanych głównie z zarządzaniem znacznymi dobrami ziemskimi, i wytwarzających dokumentację rachunkowo-gospodarczą i prawno-majątkową, ale także dokumentację działalności publicznej właściciela, korespondencję, sumariusze i zbiory dokumentów, akta dotyczące kwerend prowadzonych głównie na potrzeby procesów prawno-majątkowych. Następną część pracy tworzą trzy rozdziały przedstawiające zarys dyplomatyki ziem pozostających w późnym średniowieczu i w następnych wiekach w całości lub w części poza granicami państwa polskiego, ale obecnie wchodzących w jego skład i pozostających w kręgu zainteresowań polskich historyków. I tak zarys dyplomatyki śląskiej nakreślił Tomasz Jurek, zarys dyplomatyki zachodniopomorskiej – Agnieszka Gut (Uniwersytet Szczeciński), natomiast zarys dyplomatyki krzyżackiej w Prusach – Janusz Tandecki. Ostatni rozdział pracy został poświęcony dziedzictwu epoki staropolskiej w systemach kancelaryjnych XIX w. W jego ramach Artur Górak (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) przedstawił dawne formy dyplomatyczne w systemach kancelaryjnych Księstwa Warszawskiego, Królestwa Kongresowego i Galicji, natomiast tę samą kwestię w odniesieniu do zaboru pruskiego omówiła Wiesława Kwiatkowska

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń). Autorzy ci starali się także wytyczać perspektywę zastosowania metod dyplomatycznych do badań nad kancelariami XIX w. Podstawą tych badań ma być uznanie aktów urzędowych za rodzaj dokumentu, pojmowanie dokumentu jako pisemnego narzędzia władzy, administracji i zarządzania, nawet jeśli nie ma on publicznej mocy prawnej, a jedynie wewnątrzurzędową lub prywatną, a badaniami tymi mogą zostać objęte wszystkie wytwory kancelarii późnonowożytnej i współczesnej.

Zofia Wojciechowska

Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowym w Poznaniu, oprac. M. Górny, M. Hlebionek, J. Jarębska, I. Jaskólska, D. Jasiński, P. Kaleta, K. Okuniewska, J. Wysocki, P. Pokora, S. Tomczak, W. Siudek, red. P. Pokora, Poznań 2015, ss. 325.

Dzięki wsparciu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i zabiegom dyrektora pozańskiego archiwum Henryka Krystka w 2015 r. ukazała się praca *Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*.

I. Autorzy

Praca została przygotowana przez zespół studentów pod kierunkiem Piotra Pokory¹ wspieranego przez Marcina Hlebionka². Sam pomysł zaproszenia adeptów historii do współpracy przy przygotowaniu tak dużego, również z powodów objętościowych dzieła, wydaje się ciekawy i korzystny dla wszystkich stron. Młodzi miłośnicy Klio otrzymali możliwość bezpośredniego kontaktu ze źródłem historycznym i przygotowania swojej pierwszej poważnej publikacji, wykonując mozolną pracę polegającą na inwentaryzacji poszczególnych artefaktów sfragistycznych znajdujących się w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu. Nad tym procesem czuwała dwójka wybitnych polskich sfragistyków. Ten sposób organizacji zespołu musiał doprowadzić do sukcesu, jakim bez wątpienia jest wydanie omawianej publikacji. Pewną wadą tego systemu, w zestawieniu z dużym zespołem pieczęci, pozostają różne opisy tych samych wyobrażeń umieszczonych na różnych pieczęciach³. W tym miejscu warto zaznaczyć, że wszystkie uwagi, jakie pra-

¹ Dr Piotr Pokora – adiunkt w Zakładzie Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

² Dr hab. Marcin Hlebionek – adiunkt w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

³ Za ilustrację problemu posłuży terminologia użyta do opisu postumentu, który na pieczęciach wielkosiążących poznańskich Fryderyka Wilhelma IV (nr 3) i Wilhelma I (nr 4) zo-